

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2024.33.371>

УДК 930(4)[Я. Рихлік]

Степан Віднянський

д-р. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
зав. від. історії міжнародних відносин
і зовнішньої політики України

Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: stepanvid@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>

Researcher ID Web of Science: AAR-5803-2021

Олександр Кравчук

канд. іст. наук, доц.

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

21001, Україна, Вінниця, вул. К. Острозького, 32

E-mail: oleksandr.kravchuk@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3504-5041>

ЗНАНИЙ ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ.

До 70-річчя чеського історика професора Яна Рихліка

Мета статті полягає у висвітленні внеску чеського історика й етнолога професора Яна Рихліка в дослідження історії Центрально-Східної Європи. Методологія дослідження спрямовувалася на аналіз головних публікацій ученого з історії країн Центрально-Східної Європи. Застосовані дослідницькі принципи історизму, наукової об'єктивності та системності сприяли висвітленню головних аспектів різноманітного наукового доробку Я. Рихліка.

Автори статті відзначають, що для Я. Рихліка історія стала одним із пріоритетних об'єктів наукового вивчення після «осксамитової» революції 1989 р., коли в умовах демократизації історики Чехо-Словаччини отримали свободу наукової творчості. До актуальних дослідницьких тем належало питання відносин чехів і словаків у 1918–1992 рр. Ученим ґрунтовно досліджено окремі їх етапи і, зокрема, період першої Чехословацької республіки 1918–1938 рр. — однієї з небагатьох тогочасних демократичних держав Центрально-Східної Європи. Я. Рихлік глибоко проаналізував і дав оцінку тенденціям суспільно-політичного,

економічного, культурного розвитку різних регіонів Першої республіки, особливостям міжнаціональних відносин, її міжнародному становищу, відзначив позитивну роль цієї держави в історії чехів, словаків і русинів-українців Закарпаття. Підводячи підсумки чесько-словацьким відносинам загалом за 1918–1992 рр., Я. Рихлік уважав однією з головних причин припинення існування чесько-словацької держави наприкінці 1992 р. те, що не було створено політичної чехословацької нації. До сфери наукових інтересів Я. Рихліка також належать національні історії країн Центрально-Східної Європи, результатом чого стала поява низки монографій про минуле держав регіону: Болгарії (2000), Македонії (2003), Хорватії (2007), Словенії (2011), Чехії (2013), України (2015, 2022), Словаччини (2023), де дослідник виступив співавтором. У висновках статті автори констатують, що Я. Рихлік є одним із провідних сучасних чеських дослідників історії Центрально- і Східноєвропейських країн. Особливо значним є внесок ученого у вивчення історії чесько-словацьких відносин 1918–1992 рр. Великий доробок Яна Рихліка з історії держави чехів і словаків є важливою основою подальшого вивчення минулого Чехії та Словаччини різних періодів.

Ключові слова: Я. Рихлік, Чеська Республіка, Україна, Центрально-Східна Європа, історія.

Stepan Vidnyanskyj

Doctor of History, Professor, Corresponding Member
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Head of the Department of the History of International
Relations and Foreign Policy of Ukraine
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskyy Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: stepanvid@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>
ResearcherID Web of Science: AAR-5803-2021

Oleksandr Kravchuk

PhD in History, Associate Professor
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyy State Pedagogical University
32, K. Ostrozky Street, Vinnytsia, 21001, Ukraine
E-mail: oleksandr.kravchuk@vspu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3504-5041>

**A WELL-KNOWN RESEARCHER OF THE HISTORY
OF CENTRAL AND EASTERN EUROPE.**

For the 70th Anniversary of the Czech Historian Professor Jan Rychlík

The purpose of the article is to highlight the contribution of the Czech historian and ethnologist Professor Jan Rychlík to the study of the history of Central and Eastern Europe. The research methodology was aimed at the analysis of the scientist's main publications on the history of the countries of Central and Eastern Europe. The applied research principles of historicism, scientific objectivity and systematicity contributed to highlighting the main aspects of J. Rychlík's diverse scientific work.

The authors of the article note that for J. Rychlík history became one of the priority objects of scientific study after the Velvet revolution of 1989, when, under the conditions of democratization, historians of Czechoslovakia gained freedom of scientific creativity. Among the relevant research topics was the issue of relations between Czechs and Slovaks in 1918–1992. The scholar thoroughly researched their individual stages and, in particular, the period of the first Czechoslovak Republic 1918–1938 — one of the few democratic states of Central and Eastern Europe at that time. J. Rychlík deeply analyzed and assessed the trends of socio-political, economic, and cultural development of various regions of the First Republic, the peculiarities of interethnic relations, its international position, noted the positive role of this state in the history of the Czechs, Slovaks and Ruthenians-Ukrainians of Transcarpathia. Summarizing Czech-Slovak relations in general for the years 1918–1992, J. Rychlík considered one of the main reasons for the termination of the Czechoslovak state at the end of 1992 to be the failure to create a political Czechoslovak nation. The field of scientific interests of J. Rychlík also includes the national histories of the countries of Central and Eastern Europe, which resulted in the publication of a number of monographs on the past of the states of the region: Bulgaria (2000), Macedonia (2003), Croatia (2007), Slovenia (2011), the Czech Republic (2013), Ukraine (2015, 2022), Slovakia (2023), where the researcher was a co-author. In the conclusions of the article, the authors stated that J. Rychlík is one of the leading contemporary Czech researchers of the history of Central and Eastern European countries. The contribution of J. Rychlík to the study of the history of Czech-Slovak relations from 1918 to 1992 is especially significant. Jan Rychlík's extensive work on the history of the Czech and Slovak state is an important basis for further study of the past of the Czech Republic and the Slovak Republic in different periods.

Keywords: *J. Rychlík, Czech Republic, Ukraine, Central and Eastern Europe, history.*

Серед сучасної когорти чеських дослідників минувшини виділяється яскрава особистість Яна Рихліка, який цього року відзначає свій 70-річний ювілей. Чеський історик і етнолог народився 26 листопада 1954 р. у Празі в сім'ї композитора Яна Рихліка (1916–1964) й акторки, а згодом перекладачки Ольги Рихлік, уродженої Шімункової (1923–2008). У 1974 р. закінчив пражську гімназію з поглибленим вивченням англійської мови. Згодом здібності до мов сприяли опануванню ним німецької, російської, польської, болгарської, македонської, сербської, хорватської, словенської, білоруської та української¹. Ще в дитячому віці в нього виник інтерес до минулого. Згадуючи про це, він зауважив, що «цікавився історією змалечку, ще хлопчиком, ще в початковій школі», а присвятити себе вивченню минулого вирішив принаймні з п'ятнадцяти років: «Коли я пішов у гімназію, я вже був впевнений, що буду цьому приділяти увагу. Тільки не знав, як саме. Дитині важко увявити собі професійного історика...»².

У 1974–1979 рр. Я. Рихлік навчався в Карловому університеті. Для своїх студій спочатку обрав етнографію, де, на відміну від історії, у той час «можна було займатися чистою наукою, яка не зазнавала такого політичного тиску»³. У 1980 р. став доктором філософії після захисту дослідження «Внесок в етнографічне вивчення забобонів і народної релігії». Після навчання в аспірантурі в Університеті св. Климента Охридського в Софії, у 1985 р. здобув звання кандидата філологічних наук. Тема дисертації — «Фольклорна і нефольклорна культура, болгарсько-чеські фольклорні паралелі». У 1984–1985 рр. працював у Загорському музеї у Скалице (нині — у Словацькій Республіці), у 1985–1990 рр. — у Сільськогосподарському музеї Інституту науково-технічної інформації для сільського господарства у Празі.

Вивченню історії Я. Рихлік почав приділяти найбільше уваги після «оксамитової» революції 1989 р., коли історики Чехо-Словаччини отримали можливість вільної, необмеженої офіційним диктатом, наукової діяльності⁴. У 1991–2019 рр. його професійна діяльність була пов'язана з відродженням Інститутом Т.Г. Масарика (з 1995 р. — Масариків інститут Академії наук Чеської Республіки, нині — Масариків інститут і архів Академії наук Чеської Республіки). Із 1992 р. він також працює в Карловому університеті. Крім того, у 2006–2012 рр. викладав в Університеті св. Кирила і Мефодія у Трnavі (Словацька Республіка), а з 2011 р. — у Технічному університеті в Ліберці. У 1991–1992 р. був радником прем'єр-міністра Чеської Республіки П. Пітгарта. У 1994 р. став членом Чесько-словацької комісії істориків, а в 2013–2021 рр. — очолював її чеську частину.

Відродження демократії позитивно позначилося на розвитку історичної науки. Раніше заборонені для дослідження теми стали об'єктом

вивчення науковців. Важливе місце серед них посідало національне питання в історії чесько-словацької держави, зокрема, його головна складова — відносини чехів і словаків. Їх глибше вивчення актуалізував розпад держави чехів і словаків наприкінці 1992 р. та налагодження взаємин між сусідніми країнами — Чеською Республікою та Словацькою Республікою⁵. Провідним фахівцем у цій тематиці став Я. Рихлік. Він ґрунтовно дослідив взаємини чехів і словаків у ХХ ст. У 1998 р. став доктором історичних наук (тема дослідження — «Чехи та словаки у ХХ ст.»). У 1997 р. отримав звання доцента, у 2003 р. — професора. Результати вивчення чесько-словацької тематики викладено в різноманітних працях ученого, зокрема, у монографіях «Чехи і словаки у ХХ ст. Чесько-словацькі відносини 1914–1945» (1997), «Чехи і словаки в ХХ ст. Чесько-словацькі відносини 1945–1992» (1998), «Розпад Чехословаччини. Чесько-словацькі відносини 1989–1992» (2002), «Чехи і словаки у ХХ ст.: співпраця і конфлікти 1914–1992» (2012), «1918: розпад Австро-Угорщини і виникнення Чехословаччини» (2018), «Чехословаччина у період соціалізму 1945–1989» (2020). Цієї ж тематики торкався в узагальнюючих працях — «Від минулого до сьогодення. Історія чеських земель» (2013) та «Історія Словаччини» (2023). Прикметно, що «Історія Словаччини» є першою подібною книгою чеських науковців.

Міркуючи про розпад Чесько-словацької держави, учений однією з його головних причини вважає відсутність політичної чехословацької нації, яка так і не була створена. На основі вивчення історії політичного досвіду чехів і словаків, Я. Рихлік зробив інші важливі теоретичні висновки щодо функціонування багатонаціональних держав. «Чехословацький випадок доводить кілька речей у більш загальному плані: головне розуміння полягає в тому, що етнічність залишається в 20-му столітті основним способом соціальності, і що лише особистих свобод і демократичного ладу недостатньо, щоб утримати багатоетнічну державу», — констатував учений⁶. Також, на його думку, «розпад поліетнічних держав є наслідком поведінки етносу як соціального організму і є відображенням процесу трансформації етнічної нації у сучасну політичну націю. Цей процес відбувається практично незалежно від нас. Ні забезпечення індивідуальних прав громадянам, ні забезпечення колективних прав національних меншин не призупиняє цей процес назавжди, а може щонайбільше на певний час сповільнити його, але за інших об'єктивних умов може навіть прискорити. Тому можливості впливу на весь процес у сенсі збереження поліетнічної держави дуже обмежені і в довгостроковій перспективі виявляються неефективними. Виходить, що в одній державі не може постійно проживати більше ніж одна цілком сформована політична нація, а це означає, що можливість постійного існування багато-

національної держави, в якій немає лише однієї політичної нації, є дуже проблематичною»⁷.

Значну увагу Я. Рихлік приділяв археографічній діяльності — упорядкуванню джерел з історії чехів і словаків, зокрема, історичних спогадів і збірників документів. Він належав, разом з іншими, до редакторів видань: А. Гашпарікова-Горакова «У Масариків. Спогади особистого архіваріуса Т.Г. Масарика» (1995), «Р.В. Сітон-Вотсон і його відносини з чехами і словаками. Документи. 1906–1951 роки» (1995), «Кореспонденція Т.Г. Масарик — словацькі громадські діячі (до 1918 р.)» (2008), «Кореспонденція Т.Г. Масарик — словацькі громадські діячі (1918–1937)» (2019).

У 2000-х рр. Я. Рихлік також студював історію інших слов'янських народів. Він брав участь у створенні праць з історії країн Центрально-Східної Європи: Болгарії (2000), Македонії (2003), Хорватії (2007), Словенії (2011), України (2015, 2022) та ін. Такі праці дозволяють науковцям зазначених країн побачити зовнішнє сприйняття особливостей розвитку цих держав, за потреби, уточнити або скорегувати власні історичні погляди. У підсумку, ці праці не лише відкривають можливості для верифікації наукових знань, а й створюють підґрунтя для міждержавної взаємодії істориків та кращому пізнанню історії громадськістю, що сприяє зміцненню відносин між країнами.

Науковий доробок Я. Рихліка добре знаний за кордонами Чеської Республіки. Зокрема, у Словаччині. 14 січня 2024 р. президентка Словацької Республіки З. Чапутова у Братиславі вручила Я. Рихліку державну нагороду цієї країни — орден Білого подвійного хреста III ступеня (Řád Bílého dvojkrže III. třídy) за надзвичайні заслуги для всебічного розвитку відносин між Словаччиною та Чехією⁸.

Я. Рихлік займає активну громадянську позицію, висловлює свою думку щодо різних важливих внутрішньополітичних і міжнародних питань, наприклад, у власному блозі (<https://blog.aktualne.cz/blogy/jan-guschlik.php>), численних статтях у пресі та виступах на телебаченні. Зокрема, у своїх лекціях, публічних виступах і публікаціях рішучо засуджує російську воєнну агресію проти України, закликає НАТО до більш дієвої допомоги Україні, адже «ніхто ніколи не вигравав війни лише обороною», проте «атакувати без важкої зброї неможливо». Із наукових позицій відзначає багатство історії України. На його думку, українська нація виникла подібно і приблизно в ті ж часи, що й інші нації цієї частини Європи. 2015 р. у співавторстві з Б. Зілінським і П.-Р. Магочі опублікував працю «Історія України». Р. Офіцинський зауважив, що в ній «викладено матеріал від раннього середньовіччя (доби Київської Русі) до часу публікації. Належно висвітлено важливі історичні події новітньої пори, навколо яких точилося багато дискусій — насамперед, визвольний рух

(у т. ч. боротьба Української повстанської армії), Геноцид 1932–1933 рр. Слід зазначити, що видання такого рівня і призначення (здебільшого — університетські освітні програми) є верхівкою айсберга у сфері ґрунтовних зацікавлень науковою історією»⁹.

Влітку 2022 р. вийшло друге, доповнене видання цієї книги, у передмові до якого йдеться про підступну агресію Росії проти України й героїчний опір українського народу російській окупації: «Не знаємо, як закінчиться цей бій. Наше повне співчуття, звичайно, на боці України, чий єдиний «злочин» в очах Кремля полягає в тому, що її громадяни хотіли обрати прозахідну орієнтацію». Внесок Я. Рихліка в розвиток українсько-чеських відносин, його підтримка України (частину гонорарів від своєї наукової і публіцистичної діяльності він перерахував на гуманітарну допомогу і придбання зброї для України), віра в українську перемогу високо оцінена, зокрема, Надзвичайним і Повноважним Послом України в Чеській Республіці Є. Перебийнісом у листі-подяки чеському вченому від 23 липня 2022 р.¹⁰

Одним із пріоритетних об'єктів наукових зацікавлень Я. Рихліка стала історія першої Чехословацької республіки 1918–1938 рр. Науковий доробок чеського історика в цій царині заслуговує на особливу увагу. Адже в сучасній Чехії Я. Рихлік став одним із перших учених-розробників об'єктивної наукової концепції історії цієї держави, без політичних і національних упереджень. Базуючись на кращих здобутках світової, чеської та словацької історичної науки, архівних матеріалах із Чехії, Словаччини та України, він ґрунтовно проаналізував і дав оцінку тенденціям суспільно-політичного, економічного, культурного розвитку різних регіонів, особливостям міжнаціональних відносин, її міжнародному становищу, відзначив позитивну роль цієї держави в історії чехів, словаків і українців Закарпаття. Для громадськості України перша ЧСР цікава й тим, що ця демократична країна пов'язана зі становленням новітніх відносин українців і чехів.

Узагальнені оцінки Чехословацької республіки в розрізі трьох територіальних складових країни подані в його численних працях, зокрема, монографіях з історії чеських земель, Словаччини та Закарпаття, що під назвою Підкарпатська Русь у міжвоєнний період перебувало у складі ЧСР.

У праці «Від минулого до сьогодення. Історія чеських земель» (2013), співавтором якої є В. Пенчев, проаналізовано становище за Першої світової війни, ставлення населення до воєнних подій, відзначено, зокрема, що симпатії чехів були на боці держав Антанти. Історик показав низку чинників активізації чеського національного руху, насамперед, великонімецьку програму, яка «додала енергії чеській боротьбі за незалеж-

ність»¹¹. У праці наголошується на ролі Т.Г. Масарика як організатора опору, вказано головну спрямованість його політичної діяльності в еміграції щодо привернення уваги політиків Антанти до чеського питання: «Виникнення чеської держави, розширеної на Словаччину, мало стати частиною їх військових цілей». Водночас учений фактично торкався витоків чесько-словацьких суперечностей у міжвоєнний період, пов'язаних, частково з розумінням Т.Г. Масариком спільної із словаками держави як єдиної¹². У статті про ідею «чехословакізму», Я. Рихлік висловив слушну думку, що Т.Г. Масарик «недооцінив націєтворчий процес словаків. Незважаючи на несприятливі умови, які словаки мали в Угорщині, вони конституювали себе як незалежна нація ще до 1914 року, або їм дуже мало бракувало, щоб стати такою нацією. Чехословацька республіка з її демократичною організацією та ліберальним ставленням до національних рухів дала можливість словакам швидко розвиватись»¹³.

Згаданий державотворчий проєкт Т.Г. Масарика викликав уже під час Першої світової війни незгоду словацьких діячів у США, об'єднаних у Словацьку лігу, що бажали створення унії Чехії та Словаччини за зразком Австро-Угорщини. «Переговори про форму майбутньої держави так провіщали майбутні чесько-словацькі суперечки та конфлікти», — дійшов висновку науковець¹⁴. Прагнення Словацької ліги забезпечити Словаччині атрибути державності у 1918 р. призвело до укладення Пітсбурзької угоди 1918 р., що передбачала «повну автономію» краю у спільній державі з чехами¹⁵.

Я. Рихлік висвітлив події, пов'язані з проголошенням чехословацької держави 28–30 жовтня 1918 р., та національно-політичні проблеми, що супроводжували цей процес. Автор відзначив, що ставлення чехів і словаків до нової держави було неоднаковим: «На практиці сталося саме те, чого боялася Словацька ліга під час війни. Чехи вважали Чехословаччину просто чеською державою, розширеною на схід Словаччиною. Тому вони теж ототожнювалися з цією державою і вважали її своєю. ... Але переважна частина словаків так не сприймали нову державу. Хотіли мати не Чехословаччину, а Чехо-Словаччину, тобто дві держави, об'єднані в одну одиницю»¹⁶. В «Історії Словаччини» (крім Я. Рихліка, її співавторами є М. Покорни, А. Зеленкова, Я. Гбур) цю думку уточнено. Констатовано, що, на відміну від чехів, які розглядали ЧСР як відновлену чеську державу, розширену за рахунок Словаччини та Підкарпатської Русі, більшість словаків «уважали Чехословаччину своєю державою, але радше лише рамкою для словацького розвитку, тобто так само, як чехи сприймали Австрію до 1914 року»¹⁷.

У книзі «Від минулого до сьогодення. Історія чеських земель» охарактеризовано також ставлення національних меншин до ЧСР, зокрема,

показано виникнення німецького питання, що відобразилось у створенні провінції «Deutschböhmen» («Німецька Чехія»)¹⁸. На його думку, меншини загалом відкидали нову державу, оскільки за її кордоном існували держави відповідних спільнот. «Виник парадокс. Австро-Угорщина після свого розпаду була часто означувана як «в'язниця націй», що, принаймні, відносно Ціслейтанії — точно не відповідало дійсності. Ця імперія остаточно розпалась на початку листопада 1918 року, бо не змогла розв'язати своїх національних проблем, ... не через брак доброї волі, а тому, що вони були в принципі нерозв'язуваними. За винятком новоствореної Німецької Республіки Австрія, заснованої після зречення імператора Карла 11 листопада, та решток Угорщини, яка вже 31 жовтня повністю відокремилась від Австрії, усі інші держави-наступниці (Чехословаччина, Королівство Сербів, хорватів і словенців — з 1929 р. Югославія, Польща) були настільки ж національно неоднорідні, як і колишня Австро-Угорщина, і фактично були її зменшеними копіями. Тому всі держави, не виключаючи Чехословаччини, також успадкували подібні національні проблеми, які мала щойно зникла імперія, плюс ще низку додаткових проблем»¹⁹.

Отже, Я. Рихлік об'єктивно показує ЧСР 1918–1938 рр. як першу форму сучасної, новітньої чеської державності²⁰. Він переконаний, що з «чеського погляду створення Чехословаччини було, безумовно, успішним проектом, ба більше, ... єдино можливим проектом у цій ситуації, оскільки єдиною його альтернативою була тільки німецька Mitteleuropa, для чехів важко прийнятна. Нова держава також багато принесла словакам і підкарпатським русинам»²¹.

У книзі «Від минулого до сьогодні...» зауважується, що процес утворення «менших національних держав замість Австро-Угорщини» безсумнівно мав епохальне значення як для чехів, так і для словаків, і це, безперечно, історична заслуга лідерів першого опору Т.Г. Масарика, Е. Бенеша та М.Р. Штефаніка, що їм вдалося в державах Антанти прощтовхнути саме цей варіант»²².

Загалом, для ученого притаманна виражена оцінка першої Чехословацької республіки в тогочасному контексті й порівняно з державами тодішньої Європи та світу. Враховується відносно коротке, 20-ти річне існування держави чехів і словаків у складній міжнародній політичній та економічній ситуації. «Порівняно з режимами, які прийшли під час війни та після неї, перша республіка, безсумнівно, була успішним періодом — принаймні для чехів і словаків. Демократія першої республіки мала багато недоліків, але вона могла витримати порівняння з великими демократіями тодішньої Західної Європи та США», — зауважено в дослідженні²³. Водночас, вказуються політичні особливості першої ЧСР, існування позапарламентських владних центрів — угруповання «Град» та

«П'ятірки»²⁴. Наголошується на створенні державою сприятливих умов для розвитку середніх верств і представників гуманітарної інтелігенції, яка згодом, порівнюючи умови 1918–1938 рр. з подальшими, оцінювала міжвоєнний період як «золотий вік». Відзначено активніший процес модернізації у чеських землях порівняно із Словаччиною й Закарпаттям. Зокрема, до його проявів у Чехії віднесено заснування Університету Масарика, електрифікацію до початку 1920-рр. міст, а до кінця 1930-х рр. — більшості сіл, розвиток кіноіндустрії, початок радіомовлення (1923 р.), розбудову транспортного сполучення²⁵.

Проте, Я. Рихлік не ідеалізує Першу республіку. Він констатував, що «в цьому світі немає жодного раю, і тому раєм, звичайно, перша республіка теж не була» і мала окремі недоліки. До них автор відносить певну деформацію парламентської демократії через систему зв'язаних мандатів (згідно з нею, мандат належав партії, а не депутату), що незмірно збільшило вплив партійних секретаріатів на владу. У цьому ж аспекті автор зауважив низку законів, які були на грані демократичної конституції або явно за нею (закони про захист республіки 1923 р. і про кочових циган 1927 р.), нерозв'язаність соціальних проблем, спричинених «Великою депресією». Найбільшим недоліком ЧСР учений об'єктивно називає стан національних відносин. Він вважає, що порівняно «з сусідніми державами становище меншин у Чехословаччині було набагато кращим і, безумовно, тут не доходило до якоїсь денационалізації». Однак, на його думку, проблема полягала в насправді вже в самому існуванні меншин. Це пояснюється тим, що передвоєнна Австрія «визнавала рівноправність і рівноцінність усіх націй: не знала жодної державної нації, і тому в ній не існувало ані жодної національної меншини, оскільки меншина не може існувати там, де немає більшості (меншини існували лише на рівні окремих земель по відношенню до нації-більшості землі)». Натомість, Чехословаччина з самого початку будувалась як національна держава фіктивної «чехословацької» нації та насправді була, насамперед, чеською національною державою. «Для інших націй Чехословаччини логічно залишався лише статус меншин». Представники німецької, угорської та польської спільнот не бажали жити в національно чужій державі в той час, коли за її політичним кордоном існували німецька, угорська та польська національні держави. Науковець констатував, що чеські правлячі еліти в 1930-х рр. дійшли висновку про нежиттєздатність концепції національної держави, насамперед через відмову словаків бути частиною державної «чехословацької» нації та велику чисельність представників німецької меншини в ЧСР. Національний статут (весна 1938 р.) Я. Рихлік назвав явним зрушенням у напрямку держави національностей²⁶.

Водночас, учений зауважив, що політики Чехословаччини, як і Польщі та Югославії, назовні та публічно не могли визнати того факту, що їх

країна не є національною державою. Це означало «підірвати саму причину свого створення та сенс свого існування. Зрештою, який сенс було руйнувати Австро-Угорщину як багатонаціональну державу, якщо нові держави теж були би визначені як багатонаціональні?». Я. Рихлік констатував, що фактично чехословацька політична нація в Першій ЧСР не сформувалась. Для виникнення подібної до швейцарської чехословацької ідентичності, яка би перекивала мовні відмінності, «знадобилося би кілька сотень років спільного розвитку»²⁷. Крім того, на заваді формуванню спільної чехословацької свідомості, як відзначив учений у «Історії Словаччини», стояла нечіткість концепції «чехословацької нації» (Я. Рихлік вискористовує вислів «фікція чехословацької нації»), яку можна було розуміти і як політичний конструкт (як політичну націю), і в етнічно-культурному сенсі, що не сприяло створенню «спільної державної ідеї, на яку могла би спиратися нова держава»²⁸. При цьому, зауважимо, що в одній із статей Я. Рихлік указав на конкретні спроби окремих представників чеської еліти сприяти цьому, зокрема, шляхом підготовки навчальної літератури про єдину «чехословацьку» історію²⁹.

В іншій своїй статті Я. Рихлік зауважив, що закріплення в законодавстві термінів «чехословацька» нація, «чехословацька» мова з одного боку аргументувались прагматичними мотивами, а з іншого — «опирались на давніше уявлення про чехословацьку єдність»³⁰. «Йшлося про доцільну конструкцію, яка мала забезпечити взагалі виникнення чехословацької держави». Юридичною конструкцією Я. Рихлік назвав термін «чехословацька» мова, що заклала «основи мовного дуалізму». Водночас, автор дійшов висновку, що ідея «чехословацької» нації «не мала жодного негативного впливу на розвиток словацької нації»³¹. У іншій статті Я. Рихлік стверджував про відсутність офіційного бажання чехізувати словаків, аргументуючи це тим, що у Словаччині після 1918 р. не було засновано чеських шкіл³².

У «Історії Словаччини» значне місце займає період 1918–1938 рр. Аналізуються централістська й автономістська концепції ЧСР у Словаччині, що згодом стали основою двох різних програм розвитку регіону у складі республіки. Перша передбачала поступове створення чехословацької політичної нації, «солідною, але водночас рівноправною частиною якої були би словаки». Водночас, виникнення політичної нації не повинно було мати жодного впливу на існування двох різних культурно-етнічних націй чи існування двох мов. Вирішення словацького питання централісти вбачали в економічному вирівнюванні Словаччини з більш передовими чеськими землями і в максимальному залученні словаків до адміністрації та загальнодержавних установ. Не виключалася цілеспрямована децентралізація управління³³.

Автономісти сприймали словаків не лише як культурно-етнічну націю, а й самостійну політичну націю, яка, «має право панувати у Словаччині. На думку автономістів, стара конституційна програма Словацької національної партії..., яка не могла бути застосована в Угорщині, мала бути реалізована в Чехословаччині...». Ця концепція отримала назву конституційної теорії словацької нації або теорії суверенітету словацької нації. Із чеськими землями Словаччина мала бути «лише слабко пов'язана якоюсь парасольковою структурою; отже, мало йтись про дві держави із взаємно обмеженим суверенітетом, як це було перед 1918 роком в Австро-Угорщині. Незважаючи на те, що автономісти у своїх претензіях використовували природне право, вимогу автономії завжди застосовували до всієї Словаччини у її адміністративних кордонах, а не лише до етнічно словацької території». Водночас, ці політики відкидали будь-яку автономію для угорської меншини на півдні або для русинів-українців на сході Словаччини, як і централісти. «По суті, автономістів не цікавила Чехословаччина загалом, їхня політика була зосереджена лише на Словаччині, вони вважали центральні установи в Празі чимось, що гальмує розвиток Словаччини...», — вважає Я. Рихлік. Однак із пропагандистських міркувань вони неодноразово вказували на непропорційно низьку кількість словаків у центральних пражських установах³⁴. На думку Я. Рихліка, «існування словацької політичної нації означало явне визнання права словаків на повне самовизначення у формі власної держави, хоча до 1938 року автономісти ніколи відкрито не висували такої вимоги». Автономізм був представлений, в основному, католицькою Словацькою народною партією (з 1925 р. — Глінкова словацька народна партія) і Словацькою національною партією, яка об'єднувала переважно автономістів-евангелістів...». Проте, ідеї автономії Словаччини поступово поширювалися серед інших партій. Автономістська фракція виникла серед словацької частини аграрної партії, яка також відкидала офіційну ідеологію єдиної «чехословацької» нації. У Комуністичній партії Чехословаччини на початку 1930-х рр. сформувалася група молодих інтелектуалів, які проголошували самотність словацької нації та прагнули до федерації держави чехів і словаків³⁵.

В «Історії Словаччини» відзначено, що для словацької нації створення ЧСР означало прогрес, зупинило прогресуючу мадяризацію. Це твердження аргументується тим, що словаки стали державною нацією, щоправда, лише як частина офіційної фіктивної «чехословацької» нації, а словацька мова державною, хоча офіційно — «як один із варіантів штучно сконструйованої чехословацької мови». Відзначено роль процесів демократизації для становлення словацької нації: «...Було введено загальне виборче право для чоловіків і жінок та громадянські політичні сво-

боди, які в Угорщині часто існували лише на папері. За двадцять років існування Чехословацької республіки словаки повністю розвинулися політично й соціально, набули впевненості в собі і створили свої культурно-освітні, суспільно-політичні організації усіх рівнів. Словакізація всього життя виявилася в широкому спектрі людського життя, починаючи від назв вулиць, міст, сіл і станцій і закінчуючи школами й державними установами та установами місцевого самоврядування»³⁶.

Результати досліджень Я. Рихліком історії перебування українського Закарпаття у складі ЧСР висвітлено в опублікованих у співавторстві з М. Рихліковою книгах «Економічний, соціальний, культурний і політичний розвиток Підкарпатської Русі 1919–1939» (2013), «Підкарпатська Русь у історії Чехословаччини 1918–1946» (2016), а також у численних статтях.

Приєднання Закарпаття до ЧСР Я. Рихлік пояснює насамперед стратегічними інтересами Праги: «Для Чехословаччини як країни середньої величини розширення теренів мало велике значення», а також забезпечувало країні кордон із союзником — Румунією³⁷. На його думку, це стало можливим швидше внаслідок «повоєнної міжнародно-політичної ситуації, ніж переговорів Масарика і Жатковича» в США у 1918 р.³⁸

Я. Рихлік підкреслив особливості статусу русинів-українців Закарпаття. Зокрема, учений наголосив, що вони були єдиною державотворчою меншиною, яка вітала нову чехословацьку державу. Відзначено бажання представників краю щодо приєднання до Чехословаччини, висловлене в ухвалі Центральної русинської національної ради в Ужгороді 16 травня 1919 р.³⁹ На думку Я. Рихліка, русини-українці «були власне меншістю *suī generis* [з латини — «єдина у своєму роді» — *Авт.*], бо з одного боку виступали як меншина відносно державної «чехословацької нації», але водночас вважались (принаймні в Підкарпатській Русі) як державотворча нація разом із чехами та словаками...»⁴⁰. До цього варто додати, що отримана на Паризькій мирній конференції гарантія автономії Закарпаття була винятковим прикладом подібного статусу серед усіх повоєнних договорів⁴¹.

Ключовим питанням на Підкарпатській Русі/Закарпатті Я. Рихлік визначає прагнення автохтонного населення здійснити обіцяну повну автономію та виправлення кордонів краю із Словаччиною.

У першому питанні Я. Рихлік використовує традиційне для чеської історіографії пояснення причин відтермінування введення в дію цього статусу краю через невідповідність русинів-українців до автономії. На підтвердження цього автор наводить думку працівника зовнішньополітичного відомства ЧСР К. Крофти: «Неможливо було ... без суттєвої підготовки надати все управління краю населенню, у руках якого воно

дотепер ще ніколи не перебувало. Навпаки, обов'язком празького уряду було налагодити, шляхом багаторічної систематичної праці політичного, господарського й культурного характеру, необхідні умови для дійсної демократичної автономії, по-справжньому корисної для Підкарпатської Русі і слов'янської більшості її населення»⁴². Подібної думки дотримувався й віце-губернатор краю чех А. Розсипал, який головною проблемою вважав низький рівень життя населення, бідність та високий рівень безробіття. Я. Рихлік цитує його: «На цій території, де так багато бідних людей, необхідно насамперед здійснювати політику хліба. Це означає, що замість безрезультатних і здебільшого неважливих політичних розборок, для порятунку людей потрібно організувати ефективні дії, які їм би давали працю і хліб»⁴³.

Певні передумови відтермінування надання автономії Закарпаттю Я. Рихлік убачає в міжнародно-правових документах, ухвалених Паризькою мирною конференцією. Учений констатував, що Сен-Жерменський договір від 10 вересня 1919 р. не встановлював терміну реалізації зобов'язань Праги щодо автономії краю, а застосування в документі стосовно призначення службовців у регіоні із місцевого населення вислову «допоки можливо» надало підставу чехословацькій стороні в майбутні 20 років аргументувати проблеми в цій сфері нестачею фахівців із середовища русинів-українців та ненадійністю місцевого населення, якщо йшлося про угорців⁴⁴.

На думку авторів статті, зазначені причини не повною мірою розкривають це політичне питання. Наприклад, ще 1927 р. український учений М. Лозинський причини нереалізованості автономного статусу вбачав «з одного боку в загальній проблемі чехословацької державности, яка все ще знаходиться в стадії змагань до синтези між чеською національно-державною думкою передвоєнного періоду і територіально-національним складом Чехословацької Республіки, з другого — в відношенні чеського громадянства до українського питання, де стара передвоєнна русофільська течія бореться з новою українофільською»⁴⁵. Сучасні науковці України наголошують на відкладенні реалізації автономних прав Закарпаття насамперед через національно-державні інтереси ЧСР⁴⁶. Адже Чехословаччина як багатонаціональна держава «боялася створення прецеденту для інших національних груп, убачала в цьому загрозу національно-державним інтересам і цілісності республіки»⁴⁷.

Щодо другого ключового питання закарпатського краю у складі ЧСР, то Я. Рихлік констатує, що вимоги діячів Закарпаття скорегувати кордони із Словаччиною празький уряд не підтримував через побоювання нажити собі ворогів серед впливовіших словацьких політиків і, насамперед, словацької громадськості⁴⁸. У цьому також можна вбачати зв'язок різних національних питань.

Я. Рихлік цілком справедливо вважає, що період перебування Закарпаття у складі ЧСР «безумовно, не був безпроблемним для населення, але, з іншого боку, не можна назвати його однозначно невдалим. У економічному відношенні не можна говорити про якийсь великий розвиток Підкарпатської Русі..., але соціальний і культурний прогрес беззаперечний»⁴⁹. Позитивно оцінюючи результати розвитку Закарпаття «на культурному полі», учений зауважив, що за «20 років неписьменність зменшилася наполовину...»⁵⁰. Здобуття масою населення принаймні базової освіти не в останню чергу сприяло зміцненню її національної ідентичності⁵¹. Автор стверджував, що «чехословацька адміністрація розумно вирішила не втручатися в мовні чи національні проблеми Підкарпатської Русі», де існували три національно-культурні напрямки. Зрештою, констатував учений, у 1930-х рр. корінне слов'янське населення поступово національно ідентифікувалось як українці⁵². Прикметно, що Я. Рихлік відкидає твердження низки істориків про чехізацію населення краю. Він писав: «Державна адміністрація ... у жодному разі ... чехізацію не підтримувала: зрештою, це було би навіть не можливо технічно, якщо подивимося, що між чеською та русинською етнічними групами лежала словацька етнічна територія, населення якої у міжвоєнний період вже мало чітку словацьку національну свідомість. Чехословацька адміністрація зрештою йшла так далеко, що відмовлялася приймати русинських дітей до чеських шкіл, куди ходили лише чеські діти або словацьких службовців та діти місцевих євреїв»⁵³.

Я. Рихлік дійшов висновку, що з соціально-економічного погляду регіон не був самодостатнім через низьку ефективність сільськогосподарського виробництва, що вело до загрози голоду на початку 1920-х і на початку 1930-х рр. Водночас, він показав продовольчу допомогу чехословацької влади населенню, піклування про охорону здоров'я. Із заходів у аграрній сфері учений проаналізував здійснення земельної реформи. Він указав на її обмежені результати, адже не пощастило здійснити головну мету реформи — збільшити кількість селян-середняків, які господарюють на родинних фермах, самодостатніх та спроможних продукувати виробництво для ринку. На його думку, головна причина цього була об'єктивною й полягала в нестачі земельного фонду. Для його збільшення потрібно вирубувати ліси, на що чехословацька влада не була готова піти⁵⁴.

Зовнішньополітичних аспектів історії ЧСР Я. Рихлік торкався, переважно, у праці з історії чеських земель. Початковий період зовнішньої політики Чехословаччини автор показав у контексті процесу її формування, коли дії влади, зокрема, спрямовувалися на зміцнення державного суверенітету⁵⁵. Реалізація цього завдання владою нової держави була

ускладнена виникненням національного питання, що значною мірою стало наслідком розпаду багатонаціональної монархії Габсбургів. У випадку з судетсько-німецькою проблемою йшлося про спробу не допустити включення чеських земель із німецьким населенням до складу ЧСР. Прагнення німецького населення до реалізації права на самовизначення проявилось в утворенні судетсько-німецьких провінцій наприкінці жовтня — на початку листопада 1918 р.⁵⁶. Словацька проблема полягала у складнощах включення Словаччини до складу нової держави у зв'язку з відсутністю в Словацькій національній раді збройних підрозділів для встановлення контролю над краєм. Також певні труднощі викликала наявність «словаків-мадяронів», які своєю батьківщиною вважали Угорщину і, зрештою, бажання політиків у Будапешті втримати у складі своєї держави неугорські території. Безпосередньо у Словаччині, за їхньої підтримки, створювали відділення Угорської національної ради⁵⁷. Третьою конфліктною областю Я. Рихлік назвав Тешинську Сілезію, де зіткнулись інтереси ЧСР і Польщі. Автор показав, що завдання територіальної консолідації ЧСР її влада реалізовувала як за допомогою використання збройних сил, так і за дипломатичної підтримки країн Антанти. Так, контроль над судетсько-німецькими територіями встановлено впродовж 29 листопада — 18 грудня 1919 р. У суперництві за тешинський регіон між ЧСР і Польщею дійшло до збройних зіткнень 23 січня — 3 лютого 1919 р., зупинених втручанням Антанти, які призвели до певного перерозподілу краю на користь ЧСР⁵⁸.

Територія Словаччини була зайнята підрозділами ЧСР до 20 січня 1919 р. Також згадано переїзд 4 лютого 1919 р. міністра з повною владою для управління Словаччиною В. Шробара до Братислави, що стала столицею краю. Автор зауважив, що 24 грудня 1918 р. країнами Антанти встановлено делімітаційну лінію ЧСР з Угорщиною. Перетин чехословацькими збройними підрозділами цієї лінії 27–29 квітня 1919 р. у південно-східній Словаччині призвів до війни ЧСР з Угорською радянською республікою. Після контрнаступу, угорці зайняли дві третини Словаччини. У Пряшеві угорські та словацькі комуністи 16 червня 1919 р. проголосили Словацьку радянську республіку. Втім, 13 червня 1919 р. мирна конференція в Парижі вже визначила чехословацько-угорський кордон, і під її тиском угорські війська відійшли зі Словаччини, на теренах якої до 7 липня 1919 р. було відновлено контроль чехословацької влади⁵⁹.

У контексті встановлення кордонів Я. Рихлік також згадує рішення Паризької мирної конференції приєднати до складу ЧСР Закарпаття (1919 р.), ухвалу конференції міністрів закордонних справ Антанти про кордон між Чехословаччиною і Польщею на основі поділу Тешинської

Сілезії (28 липня 1920 р.). Загалом, підсумовує автор, ЧСР після встановлення кордонів мала територію понад 140 400 кв. км. і в Європі належала до держав середньої величини⁶⁰.

У зв'язку з висвітленням зовнішньої політики Чехословаччини періоду становлення республіки відзначимо також увагу Я. Рихліка до України. У статті «Т.Г. Масарик, Росія та українське питання (1917–1923 рр.)» дослідник зауважив, що президент ЧСР негативно ставився до гетьманату П. Скоропадського, який опирався на Німеччину та Австро-Угорщину. Стосовно подій в Україні у 1918–1920 рр. дотримувався суворого нейтралітету. Автор погоджується з думкою, що ставлення Т.Г. Масарика до українського питання було виваженим. «З одного боку, Масарик не приховував свої думки про те, що найкращим рішенням була би федерація України з Росією, або точніше автономія України у складі Росії... Водночас Масарик погодився на встановлення дипломатичних відносин між ЧСР та Україною і приїзд української місії до Праги», — наголошує учений⁶¹. Я. Рихлік згадує про прийняття 20 серпня 1919 р. українського історика й політика М. Грушевського, з яким Т.Г. Масарик обговорював українське питання. На думку Я. Рихліка, ця розмова вплинула згодом на повернення вченого в Україну. Також дослідник писав про прийняття у 1920 р. Т.Г. Масариком українського дипломата О. Шульгина, якому влада ЧСР дозволила проїзд через Чехословаччину до Швейцарії, де він мав порушити українське питання в Лізі Націй. Зауваживши, що зміст переговорів невідомий, науковець припустив, що «йшлося ймовірно про візит ввічливості»⁶². Зазначимо, що українські архівні документи дозволяють уточнити це твердження. Наприклад, празький представник ЗУНР С. Смаль-Стоцький доповідав керівнику її зовнішньополітичного відомства про зустріч 8 листопада 1920 р. президента ЧСР з О. Шульгиним. Зауважувалося, що О. Шульгина «надзвичайно сердечно» прийняли у Граді: «Масарик сказав, що він переконався, що Радянська Україна се дійсна інвазія російських большевиків, що національна свідомість на Україні справді дуже зросла, та що боротьба за самостійність України дійсно національна боротьба». Повідомлялося про обіцянку керівництва ЧСР надати «Шульгинови всю поміч в Женеві і взагалі»⁶³.

Також Я. Рихлік відзначив особисту допомогу Т.Г. Масарика, починаючи з 1921 р., культурній та освітній діяльності українців у Чехословаччині, зокрема, підтримку перенесення Українського вільного університету до Праги⁶⁴.

Творцем зовнішньої політики Чехословаччини 1920–1930-х рр. Я. Рихлік називає Е. Бенеша, який усвідомлював, що ЧСР «була створена як продукт Версальської системи» і тому мала життєвий інтерес у її збереженні. У зв'язку з цим, «Чехословаччина орієнтувалася, насамперед,

на ті держави, які гарантували цю систему. Головним чехословацьким союзником стала Франція, з якою 25 січня 1924 р. було укладено союзницький договір, спрямований, насамперед, проти Німеччини». Також відзначено, що ЧСР була членом Ліги Націй та брала активну участь у різних проєктах забезпечення колективної безпеки. З огляду на ревізійнізм Угорщини, зблизилася з Румунією та Королівством сербів, хорватів і словенців, з якими на початку 1920-х рр. сформувала систему двосторонніх союзних договорів, що утворило так звану «Малу Антанту»⁶⁵.

Цілком добре, на відміну від Угорщини, констатує Я. Рихлік, розвивалися відносини ЧСР і Австрії. Незважаючи на пропагандистське твердження про «трьохсотрічне австрійське гноблення», розпад Австро-Угорщини показав, що чехів і австрійців набагато більше об'єднує, ніж роз'єднує. 16 грудня 1921 р. було укладено чехословацько-австрійський договір про взаємне визнання територіальної цілісності⁶⁶.

Відносини між Чехословаччиною та Польщею протягом усього міжвоєнного періоду чеський історик називає «швидше холодними», попри те, що обидві країни були союзницями Франції. Причиною цього стала згадана суперечка щодо Тешинської Сілезії. Тимчасове зближення між ЧСР і Польщею автор відносить до другої половини 1920-х рр., після Локарнської конференції (1925 р.), коли Німеччина погодилася підписати договір про незмінність кордонів із Францією та Бельгією, але відмовилася це зробити щодо ЧСР і Польщі. «Однак, — зауважує Я. Рихлік, — після 1934 року Польща поступово почала прагнути до перегляду кордонів, що призвело до подальшого погіршення взаємних відносин»⁶⁷.

Відносини Чехословаччини з радянською Росією/СРСР Я. Рихлік оцінив як дуже складні. Пояснює це тим, що з самого початку ЧСР була одним із основних супротивників радянського режиму, а чехословацькі легіони брали участь у громадянській війні в Росії на боці «білих». Однією з причин відсутності дипломатичного визнання СРСР Чехословаччиною дослідник називає негативну позицію урядової національно-демократичної партії на чолі з К. Крамаржем. Відзначено, що 5 червня 1922 р. Чехословаччина визнала Радянську Росію де-факто й обмінялася з нею торговельними місіями, які також виконували функції консульств. Водночас, зауважив автор, Прага толерувала посла колишнього тимчасового російського уряду та щедро підтримувала російських емігрантів. До встановлення дипломатичних відносин із Москвою дійшло лише 9 червня 1934 р., після того, як партія К. Крамаржа вийшла з урядової коаліції⁶⁸.

Прихід до влади в Німеччині А. Гітлера з його планами об'єднати всіх німців, зауважив Я. Рихлік, означав відкриту загрозу для Чехословаччини, що обумовило пошуки нею нових союзників. У результаті, 16 травня

1935 р. в Москві Е. Бенеш підписав чехословацько-радянський союзний договір. При цьому, за проханням Е. Бенеша, який побоювався, щоби Чехословаччина не була втягнута в можливий конфлікт СРСР із Польщею чи Румунією, до договору внесли пункт, згідно з яким Москва була зобов'язана надати військову допомогу лише в тому разі, якщо це зробить Франція⁶⁹.

Незважаючи на те, що теоретично незалежність Чехословаччини забезпечувалася цілою системою договорів, Я. Рихлік вважає, що на практиці ситуація була набагато менш сприятливою. До того ж, Франція з середини 1930-х рр. зосередилася на розбудові пасивної оборони, яка полягала у спорудженні системи укріплень на кордоні з Німеччиною, що означало відмову Парижа від наступальної політики й готовність до поступок Берліну. Наслідком цього стала фактична бездіяльність Франції та Великої Британії під час окупації німецькою армією Рейнської області (7 березня 1936 р.) та Австрії (13 березня 1938 р.). Ситуація для ЧСР ускладнювалася ще й тим, що Румунія та Югославія у другій половині 1930-х рр. почали зближення з Німеччиною з економічних причин і дали зрозуміти Чехословаччині, що «Мала Антанта» спрямована виключно проти Угорщини. На думку історика, «Було очевидно, що союзницька безпека Чехословаччини проти націонал-соціалістичної Німеччини фактично стоїть на глиняних ногах»⁷⁰.

Я. Рихлік показав, що в умовах бездіяльності Франції та Великої Британії нацистська Німеччина розгортала агресію проти Чехословаччини за допомогою представників її найбільшої меншини — судетських німців. За вказівкою Берліна К. Генлейн і його Судетсько-німецька партія «повинні були висунути чехословацькому уряду такі умови, які було би неможливо виконати. Це мало дати Німеччині привід для агресії проти Чехословаччини, яка готувалася під кодовою назвою Fall Grün («Зелений план»)). 26 квітня 1938 р. на з'їзді СНП у Карлових Варах К. Генлейн, серед інших, поставив вимогу надання повної територіальної автономії німецькому населенню, що означало реалізацію їх старого плану поділу Чехії⁷¹.

Вказуючи на складність національної проблеми в ЧСР, автор згадує, що із національними вимогами виступили також представники польської та угорської меншин, а 5 червня 1938 р. партія А. Глінки запропонувала новий проєкт автономії Словаччини, що фактично означав перетворення Чехословаччини на вільну федерацію з сильними конфедеративними елементами⁷².

У таких умовах, зазначає Я. Рихлік, французький і британський уряди чинили тиск на чехословацький уряд з метою фактичного прийняття ним вимог К. Генлейна. Погляди цих урядів на чесько-німецьку проблему

дослідник багато в чому вважає відображенням ставлення громадської думки їхніх країн з її страхом перед повторенням жахів світової війни. Більшість британців і французів, писав науковець, «не бачили причини, чому би мали воювати за те, щоби понад три мільйони німців і надалі жили в державі, в якій очевидно жити не хотіли. Тому вони здебільшого не бачили чогось жахливого в перегляді кордонів. Чемберлен і Даладье вважали, що буде можливо досягти компромісу з Німеччиною, якщо дійде до розумного перегляду Версальської системи, тобто часткового задоволення німецьких вимог. Вони не бачили, що для Гітлера не йшлося лише про об'єднання німців, але про ліквідацію Чехословаччини і потім інших країн загалом і здобуття панування над усією Європою»⁷³.

«У прагненні досягти компромісу, чехословацький уряд пішов далеко назустріч судетським німцям», — зауважував Я. Рихлік. Він доводить це тим, що чехословацькі урядові проєкти розв'язання національного питання у 1938 р. еволюціонували від далекосяжної культурної автономії (так званий національний статут, запропонований урядом М. Годжі) до так званого IV плану від 5 вересня 1938 р., який, загалом, відповідав вимогам Карловарської програми. СНП була здивована останнім проєктом і тому шукала привід відхилити його. Ним стало зіткнення протестувальників із поліцією в Оставі 7 вересня 1938 р., що діячами СНП було представлене як «розправа поліції із судетсько-німецьким населенням»⁷⁴.

12 вересня 1938 р. в Нюрнберзі на з'їзді нацистської партії А. Гітлер заявив, що Німеччина сама звільнить судетських німців «від чеської тиранії». Це стало сигналом до загального страйку в усій судетській області, який переріс у збройне повстання. Уряд М. Годжі оголосив стан облоги та направив у прикордоння армію, яка ліквідувала повстання протягом п'яти днів. СНП була розпущена, а сам К. Генлейн втік до Німеччини⁷⁵.

Проте, зауважує Я. Рихлік, на той час доля судетських територій уже була вирішена. Науковець докладно розглянув наступні події чехословацької кризи, що призвели до Мюнхенської угоди від 30 вересня 1938 р., з якою завершилась історія першої Чехословацької республіки. Він зазначив, що на Мюнхенській конференції Великої Британії, Франції, Італії та Німеччини 29–30 вересня не розглядалося питання, чи повинна Чехословаччина поступитися своїми територіями, йшлося лише про їх розмір. Прагнення британців і французів дещо обмежити вимоги Гітлера до Чехословаччини не принесли суттєвого результату. Додатковий протокол до Мюнхенської угоди передбачав задоволення Чехословаччиною вимог польської та угорської меншин протягом трьох місяців або домовленості про лінію кордону з Польщею та Угорщиною. За відсутності цього, мала

знову відбутись конференція чотирьох держав і встановити нові кордони зазначених країн⁷⁶.

Делегацію ЧСР, яка прибула до Мюнхена 29 вересня 1938 р., взагалі не допустили на зустріч, і їй після завершення конференції був тільки повідомлений результат. Уряд розглянув його вранці 30 вересня. Він мав вирішити, прийняти Мюнхенський диктат чи відхилити його, що означало би війну. Ухвалюючи рішення, зауважував Я. Рихлік, уряд спирався, переважно, на думку начальника Головного штабу генерала Л. Крейчі. Як солдат він був переконаний, що армія повинна захищатися. Водночас, як експерт, Л. Крейчі змушений був констатувати, що в умовах незавершеності прикордонних укріплень і практично повного, за винятком короткої ділянки кордону з Румунією, оточення Чехословаччини ворожими державами (Німеччиною, Польщею, Угорщиною), дефіциту союзників у Праги, становище ЧСР із військового погляду було безнадійним. Тому уряд вирішив прийняти Мюнхенську угоду. Водночас, з юридичного погляду ЧСР від початку вважала угоду диктатом, нав'язаним їй через загрозу застосування сили, і тому — фактично недійсною. Тому угода не була подана до парламенту для обговорення та ратифікації і ніколи не була опублікована в офіційному збірнику законів, що мало би дати Чехословаччині можливість анулювати її у майбутньому⁷⁷.

«Мюнхен означав для чеського населення тривалу травму, яка значною мірою не була подолана й досі», — констатував дослідник⁷⁸. Питання про те, чи повинна була Чехословаччина захищатися від німецької агресії, було предметом дискусії ще в 1938 р., історики повертаються до нього й сьогодні. У цьому контексті Я. Рихлік розглядає «міф прикордонних укріплень». Він стверджує, що чехословацька громадськість помилково відводила укріпленням роль засобу для відбиття німецького наступу і тривалої оборони. Дослідник зауважує, що жодна війна не може бути виграна пасивною обороною, а обороною, що ведеться у круговому оточенні, й поготів. Це знав чехословацький головний штаб, у розрахунках якого укріплення мали на меті не зупинити німецьку армію, а лише зв'язати певну кількість її дивізій і, у такий спосіб, дати Франції та СРСР час для проведення мобілізації. Головний штаб ЧСР наперед рахувався з тим, що територію країни німецька армія окупує через декілька місяців. Залишок чехословацької армії мав бути розміщений на інші фронти, де би продовжував боротися на боці своїх союзників. Відновлення Чехословаччини мало відбутись після поразки Німеччини. Я. Рихлік констатував, що з наведеного плану, звичайно, випливає, що в момент відмови Франції виконувати свої зобов'язання оборона прикордонних фортець втратила сенс із військового погляду. Генерал Л. Крейчі, безсумнівно, мав рацію, і війну проти Німеччини було

справді неможливо виграти, особливо якщо врахувати, що вона велася би за наявності німецької п'ятої колони в тилу ЧСР. Однак залишається без відповіді питання про моральне значення такої оборонної війни для чехів, словаків і русинів-українців чи демократичних представників національних меншин і, навпаки, про моральний маразм, який виник, насамперед, серед чехів і словаків через те, що республіка не боронилася від агресії. «Цікаво, що більшість чехів і словаків у 1938 році зовсім не сумнівалися в тому, що війна проти Німеччини закінчиться чехословацькою перемогою. З іншого боку, не менш цікаво, що у вересні 1938 р. мало хто з чехів ставив питання, чи можливо (і чи припустимо), без огляду на наслідки війни, тримати й надалі постійно в Чехословаччині понад три мільйони німців, які не хочуть жити в цій державі», — відзначав науковець⁷⁹.

У цьому контексті Я. Рихлік згадує питання про можливу радянську військову допомогу ЧСР. Після Мюнхена комуністи стверджували, що СРСР нібито був готовий надати допомогу Чехословаччині лише на її прохання, тобто, навіть якщо Франція цього не зробить. Після війни ця заява стала частиною офіційної інтерпретації подій 1938 р. Відповідно до офіційно чинної у період комуністичної диктатури інтерпретації, Чехословаччину зрадили не тільки західні союзники, а й чеська та словацька буржуазія, яка боялася Радянського Союзу більше, ніж нацистської Німеччини. Однак, наголошує Я. Рихлік, стосовно того, що СРСР бажав за всіх обставин прийти на допомогу Чехословаччині, жодних доказів немає. З архівних матеріалів видно лише те, що Москва була готова надати допомогу у випадку, якщо це зробить Франція, або якщо Чехословаччина звернеться з проханням про допомогу до Ліги Націй, і вона оголосить Німеччину агресором. У такому випадку СРСР, імовірно, вступив би у війну, хоча, зрозуміло, не через любов до капіталістичної Чехословаччини. Радянський Союз мав намір відвоювати території, які за Ризьким миром 1921 р. відійшли до Польщі. При цьому введення радянських військ до Польщі мало здійснюватися саме під гаслом необхідності переходу радянської армії територією цієї країни на допомогу Чехословаччині. Для СРСР йшлося швидше про можливий наступ на Німеччину через територію Польщі⁸⁰. Учений дійшов висновку, що у «1938 році, це була, безсумнівно, Польща, яка була головним об'єктом радянської агресії, що готувалась. Свідченням того, що СРСР хотів використати війну на боці Чехословаччини та Франції для отримання території східної Польщі, є події літа 1939 р. Після того, як СРСР не пощастило домовитись із Францією та Великою Британією про спільну угоду, спрямовану проти Німеччини, він домовився натомість із Німеччиною і з її допомогою, після поразки Польщі, отримав території, які вимагав»⁸¹.

Отже, Ян Рихлік є одним із провідних сучасних чеських дослідників історії центрально- і східноєвропейських країн. Особливо значним є

внесок ученого у вивчення історії чесько-словацьких відносин 1918–1992 рр. Великий доробок Я. Рихліка з історії держави чехів і словаків є важливою основою подальшого вивчення минулого Чехії та Словаччини різних періодів і, зокрема, доби Першої ЧСР — однієї із небагатьох демократичних держав Центрально-Східної Європи міжвоєнного періоду.

Щиросердечно вітаючи професора Яна Рихліка з 70-річним ювілеєм, члени редакційної колегії, до складу якої входить знаний чеський історик, а також авторський колектив міжвідомчого збірника наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» бажають йому здоров'я, добра і нових творчих звершень на ниві історичної науки і у справі поглиблення чесько-української наукової співпраці.

¹ Hlôšková H. K životnému jubileu Jana Rychlíka. *Národopisná revue*. 2014. Č. 4. S. 325.

² Kučera V., Rychlík J. *Historie, mýty a jízdní řády*. Vyšehrad, Praha, 2015. S. 27.

³ Také něco musím přenechat mladším silám. Rozhovor s Janem Rychlíkem. *Zpravodaj Masarykova ústavu a Archivu Akademie věd*, v. v. i., 2014. S. 23.

⁴ Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. Л., 2007. С. 249.

⁵ Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. Л., 2007. С. 257.

⁶ Rychlík J. Češi a Slováci ve 20. století. *Česko-slovenské vztahy 1945–1992*. Bratislava, 1998. S. 356–357.

⁷ Rychlík J. Obecné zákonitosti vývoje národů a vztahů mezi nimi. *Slovenský národopis*. 1996. Č. 2. S. 165–166.

⁸ Historik Jan Rychlík převzal státní vyznamenání od slovenské prezidentky Čaputové. URL: <https://tuni.tul.cz/rubriky/univerzita/fakulta-prirodovedne-humanitni-a-pedagogicka/id:152080>

⁹ Офіцинський Р. Внесок чеських істориків у сучасну україністику. *Чехи і словаки в Україні*. Ужгород, 2018. С. 155–156.

¹⁰ Віднянський С. Ставлення європейських інтелектуалів до агресії Росії проти України. *Україна дипломатична*. К., 2022. Вип. XXIII. С. 462–463.

¹¹ Rychlík J., Penčev V. *Od minulosti k dnešku. Dějiny českých zemí*. Praha, 2013. S. 389, 391.

¹² Ibid. S. 393, 395, 396.

¹³ Rychlík J. Idea čechoslovakismu versus dotváření svébytného slovenského politického národa v první Československé republice. *Studia Historica Nitriensia*. 2017. Vol. 21. No. 2. S. 437.

¹⁴ Rychlík J., Penčev V. *Od minulosti k dnešku. Dějiny českých zemí*. Praha, 2013. S. 393, 395, 396.

¹⁵ Ibid. S. 405.

¹⁶ Ibid. S. 408.

¹⁷ Rychlík J., Pokorný M., Zelenková A., Gbúr J. *Dějiny Slovenska*. Praha, 2023. S. 302.

¹⁸ Rychlík J., Penčev V. *Od minulosti k dnešku. Dějiny českých zemí*. Praha, 2013. S. 407–408.

¹⁹ Ibid. S. 408.

²⁰ Ibid. S. 16.

²¹ Ibid. S. 20.

²² Rychlík J. Češi a Slováci ve 20 století. Česko-slovenské vztahy 1914–1945. Bratislava, 1997. S. 257.

²³ Rychlík J., Penčev V. Od minulosti k dnešku. Dějiny českých zemí. Praha, 2013. S. 453.

²⁴ Ibid. S. 427.

²⁵ Ibid. S. 423.

²⁶ Ibid. S. 453–454.

²⁷ Ibid. S. 454.

²⁸ Rychlík J., Pokorný M., Zelenková A., Gbúr J. Dějiny Slovenska. Praha, 2023. S. 303.

²⁹ Rychlík J. Slovensko v koncepci československých dějin v době existence Československa. *Česko-slovenská historická ročenka*. 2023. Sv. 1. S. 31–51.

³⁰ Rychlík J. Teorie a praxe jednotného československého národa a československého jazyka v I. republice. *Masarykova idea československé státnosti ve světle kritiky dějin. Sborník příspěvků z konference konané ve dnech 24. a 25. září 1992. v aule Obchodní akademie v Hodoníně*. Praha, 1993. S. 77.

³¹ Ibid. S. 72, 77.

³² Ibid. S. 69.

³³ Rychlík J., Pokorný M., Zelenková A., Gbúr J. Dějiny Slovenska. Praha, 2023. S. 303.

³⁴ Ibid. S. 303–304.

³⁵ Ibid. S. 303–304.

³⁶ Ibid. S. 302.

³⁷ В інтересі чехів до Закарпаття немає жодних імперських думок чи спроб повернути ці землі. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28109534.html>

³⁸ Rychlík J., Penčev V. Od minulosti k dnešku. Dějiny českých zemí. Praha, 2013. S. 405.

³⁹ Ibid. S. 413.

⁴⁰ Rychlík J. Strany národnostních menšin a jejich postoje k politickému systému v ČSR. *Česko-slovenská historická ročenka 2011*. Brno–Bratislava–Praha, 2012. S. 138.

⁴¹ Kravchuk O., Murashova O. Internal and External Factors of the Czechoslovak Policy Formation Concerning the Autonomy of Subcarpathian Rus in 1919–1921. *Skhidnoievropejskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*. 2022. Issue 25. P. 150–151.

⁴² Rychlík J., Rychlíková M. Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1946. Praha, 2016. S. 67.

⁴³ Ibid. S. 68.

⁴⁴ Rychlík J., Rychlíková M. Připojení Podkarpatské Risi k Československu a etnoidentifikační proces rusínského obyvatelstva. *Česko-Slovenská historická ročenka 2016*. Bratislava, 2017. S. 112.

⁴⁵ Лозинський М. Уваги про українську державність. Відень, 1927. С. 71.

⁴⁶ Віднянський С.В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині: автореф. дис. ... д-ра іст. наук у формі наук. доповіді. К., 1997. С. 75.

⁴⁷ Віднянський С.В. Національна політика Праги у Підкарпатській Русі. *Національне питання в Україні XX — початку XXI ст.: історичні нариси*. К., 2012. С. 296.

⁴⁸ Rychlík J. Připojení Podkarpatské Rusi k Československu v letech 1919–1920. *Život plný neklidu. Sborník k devadesátinám historika Jaroslava Opata*. Praha, 2014. S. 182.

⁴⁹ Rychlík J., Rychlíková M. Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1946. Praha, 2016. S. 214.

⁵⁰ В інтересі чехів до Закарпаття немає жодних імперських думок чи спроб повернути ці землі. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28109534.html>

⁵¹ Rychlík J., Rychlíková M. Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1946. Praha, 2016. S. 214.

⁵² Rychlík J., Rychlíková M. Připojení Podkarpatské Risi k Československu a etno-identifikační proces rusínskému obyvatelstvu. *Česko-Slovenská historická ročenka 2016*. Bratislava, 2017. S. 114–115.

⁵³ Rychlík J. Češi ve státní a veřejné službě na Podkarpatské Rusi (1919–1939). *Kapitoly z dějin Podkarpatskej Rusi 1919–1945*. Prešov, 2015. S. 114.

⁵⁴ Rychlík J., Rychlíková M. Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1946. Praha, 2016. S. 110, 113, 114, 148, 151.

⁵⁵ Rychlík J., Penčev V. Od minulosti k dnešku. Dějiny českých zemí. Praha, 2013. S. 409.

⁵⁶ Ibid. S. 409.

⁵⁷ Ibid. S. 410.

⁵⁸ Ibid. S. 411.

⁵⁹ Ibid. S. 411–412.

⁶⁰ Ibid. S. 413.

⁶¹ Рихлік Я. Т.Г. Масарик, Росія та українське питання (1917–1923 рр.). *Т.Г. Масарик і нова Європа. Матеріали Першої українсько-чеської науково-теоретичної конференції «Масариківські читання» (м. Київ, 7–8 травня 1998 р.)*. К., 1998. С. 34–42. С. 39.

⁶² Там само. С. 34–42. С. 40.

⁶³ Кравчук О. Т.Г. Масарик і українське питання у документах представництва Західноукраїнської Народної Республіки у Празі. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вінниця, 2020. Вип. 34. С. 92–99. С. 94.

⁶⁴ Рихлік Я. Т. Г. Масарик, Росія та українське питання (1917–1923 рр.). *Т.Г. Масарик і нова Європа. Матеріали Першої українсько-чеської науково-теоретичної конференції «Масариківські читання» (м. Київ, 7–8 травня 1998 р.)*. К., 1998. С. 34–42. С. 41.

⁶⁵ Rychlík J., Penčev V. Od minulosti k dnešku. Dějiny českých zemí. Praha, 2013. S. 434–435.

⁶⁶ Ibid. S. 435.

⁶⁷ Ibid. S. 435.

⁶⁸ Ibid. S. 436.

⁶⁹ Ibid. S. 436.

⁷⁰ Ibid. S. 436–437.

⁷¹ Ibid. S. 437.

⁷² Ibid. S. 437.

⁷³ Ibid. S. 438.

⁷⁴ Ibid. S. 438.

⁷⁵ Ibid. S. 439.

⁷⁶ Ibid. S. 440.

⁷⁷ Ibid. S. 441.

⁷⁸ Ibid. S. 443.

⁷⁹ Ibid. S. 442.

⁸⁰ Ibid. S. 442.

⁸¹ Ibid. S. 443.

REFERENCES

1. Historik Jan Rychlík převzal státní vyznamenání od slovenské prezidentky Čaputové. <https://tuni.tul.cz/rubriky/univerzita/fakulta-prirodovedne-humanitni-a-pedagogicka/id:152080> [in Czech].

2. Hlôšková, H. (2014). K žovotnému jubileu Jana Rychlíka. *Národopisná revue*, 4, 325 [in Czech].
3. Kravchuk, O. (2020). T. G. Masaryk i ukrains'ke pytannia u dokumentakh predstavnytstva Zakhidnoukrains'koi Narodnoi Respubliky u Prazi. *Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubyns'koho. Serii: Istorii*, 34, 92–99 [in Ukrainian].
4. Kučera, V., & Rychlík, J. (2015). *Historie, mýty a jízdni rády*. Vyšehrad, Praha [in Czech].
5. Ofitsyns'kyj, R. (2018). Vnesok ches'kykh istoriykiv u suchasnu ukrainistyku. *Chekhy i slovaky v Ukraini*. Uzhhorod [in Ukrainian].
6. Rychlík, J. (1997). Češi a Slováci ve 20 století. *Česko-slovenské vztahy 1914–1945*. Bratislava [in Slovak].
7. Rychlík, J. (1998). Češi a Slováci ve 20. století. *Česko-slovenské vztahy 1945–1992*. Bratislava [in Slovak].
8. Rychlík, J. (2015). Češi ve státní a veřejné službě na Podkarpatské Rusi (1919–1939). *Kapitoly z dejin Podkarpatskej Rusi 1919–1945*. Prešov [in Slovak].
9. Rychlík, J. (2017). Idea čechoslovakismu versus dotváření svébytného slovenského politického národa v první Československé republice. *Studia Historica Nitriensia*, 21 (2), 437 [in Czech].
10. Rychlík, J. (1996). Obecné zákonitosti vývoje národů a vztahů mezi nimi. *Slovenský národopis*, 2, 165–166 [in Czech].
11. Rychlík, J. (2023). Slovensko v koncepcí československých dějin v době existence Československa. *Česko-slovenská historická ročenka*. 1, 31–51 [in Slovak].
12. Rykhlik, Ya. (1998). T. G. Masaryk, Rosiia ta ukrains'ke pytannia (1917–1923 rr.). *T.H. Masaryk i nova Yevropa. Materialy Pershoi ukrains'ko-ches'koi naukovo-teoretychnoi konferentsii Masarykivs'ki chytannia (m. Kyiv, 7–8 travnia 1998 r.)*. Kyiv [in Ukrainian].
13. Rychlík, J. (1993). Teorie a praxe jednotného československého národa a československého jazyka v I. republice. *Masarykova idea československé státnosti ve světle kritiky dějin. Sborník příspěvků z konference konané ve dnech 24. a 25. září 1992. v aule Obchodní akademie v Hodoníně*. Praha [in Czech].
14. Rychlík, J., & Penčev, V. (2013). *Od minulosti k dnešku. Dějiny českých zemí*. Praha [in Czech].
15. Rychlík, J., Pokorný, M., Zelenková, A., & Gbúr, J. (2023). *Dějiny Slovenska*. Praha [in Czech].
16. Rychlík, J., & Rychlíková, M. (2016). *Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1946*. Praha [in Czech].
17. Rychlík, J., & Rychlíková, M. (2017). Připojení Podkarpatské Risi k Československu a etnoidentifikační proces rusínského obyvatelstva. *Česko-Slovenská historická ročenka 2016*. Bratislava [in Slovak].
18. Také něco musím přenechat mladším silám. Rozhovor s Janem Rychlíkem. (2014). *Zpravodaj Masarykova ústavu a Archívu Akademie věd* [in Czech].
19. V interesi chekhiv do Zakarpattia nemaie zhodnykh impers'kykh dumok chy sprob povernuty tsi zemli. <https://www.radiosvoboda.org/a/28109534.html> [in Ukrainian].
20. Vidnyanskyj, S. (2022). Stavlennia ievropejs'kykh intelektualiv do ahresii Rosii proty Ukrainy. *Ukraina dyplomatychna*, 23, 462–463 [in Ukrainian].
21. Zashkil'niak, L. (2007). *Suchasna svitova istoriohrafii*. L'viv [in Ukrainian].